

Buhara Hanlığı/Emirliği Ordusunda Yenileşme Hareketi: Serbazî Birlikleri *

Selim Serkan ÜKTEN **

Buhara Hanlığı/Emirliği Ordusunda Yenileşme Hareketi: Serbazî Birlikleri

Özet

16. asrın başında Batı Türkistan'a hâkim olan Buhara Özbek Hanlığı, kuruluş aşamasında askerî yapılarını şekillendirirken kabile askerlerinin yanı sıra hassa birlikleri de tesis etmiştir. Çehre (çuhra) ve eşik ağası gibi hassa birlikleri oluşturan Özbekler, merkeze doğrudan bağlı bu güçlerle kabilelere karşı güç dengesini de sağlamaya çalışmıştır. Fakat devletin adem-i merkeziyetçi yapısının etkisiyle kabile güçlerinin baskın yapısının engellenememesi, Buhara Özbek Hanlığı'nda, Mangit hanedanı devrine gelindiğinde ordunun revize edilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Bu noktada Mangit hanedanı hükümdarı Emir Nasrullah tarafından 1837'de temeli atılan serbazî adlı hassa birlikleri emirliğin ilk modern ordusu olarak dikkat çekmektedir. Serbazî birlikleri emirlikteki iç mücadeleler ile Hive ve Hokand Hanlıkları ile yapılan savaşlarda başarı sağlasa da, birliklerin istenilen düzeyde modernleştirilememesi ileriki süreçte Rus işgaline karşı emirliği savunmasız bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Buhara Özbek Hanlığı/Emirliği, Serbaziler, Emir Nasrullah, Askerî ıslahat.

The Renewal Movement in the Army of the Bukhara Uzbek Khanate: Sarboz Troops

Abstract

The Bukhara Uzbek Khanate, which dominated West Turkestan at the beginning of the 16th century, established "hassa birlikleri" as well as tribal soldiers while shaping its military structures during its establishment. Uzbeks, who formed sensitive units such as "Çehre (çuhra)" and "eşik ağası", also tried to balance the power against the tribes with these forces directly connected to the center. However, the fact that the dominant structure of the tribal forces could not be prevented due to the decentralized structure of the state caused the necessity of revising the army in the Uzbek Khanate of Bukhara during the reign of the Mangit dynasty. At this point, the military unit named "sarboz", whose foundation was laid by Emir Nasrullah, the ruler of the Mangit dynasty, in 1837, draw attention as the first modern army of the emirate. Although the sarbozes succeeded in the internal struggles in the emirate and the wars with the Khiva and Hokand Khanates, the troops were not modernized at the desired level, and the emirate remained defenseless against the Russian invasion in the future.

Keywords: Turkestan, Bukhara Uzbek Khanate, Sarbozes, Emir Nasrullah, Military reform,

Makale Türü: Araştırma

Paper Type: Research

1. Giriş

Buhara Özbek Hanlığı ordusunun temeli, sayıları 30'u aşan Özbek kabilelerinin, profesyonel askerî birlikleri olan nökerlere dayanmaktaydı.[†] Buna göre Özbeklerin Türkistan'a gelmeleri ile birlikte ülke içerisinde muhtelif bölgelere yerleşmiş Özbek kabileleri, merkez Buhara da olmak üzere, kendi vilayet veya bölgelerinin yöneticisi durumunda olan han ve sultanların askerî birliklerini oluşturmakta idi. Bahsi geçen kabilelerin her biri Özbekler arasındaki önem ve saygınlıkları göz önünde bulundurularak seferberlik sırasında orduya yaklaşık 200'den 1000'e kadar asker gönderiyor ve sefer esnasında profesyonel kabile askerlerinin sayısı 10.000 ila 12.000 arasında değişebiliyordu (Muhammed Salih, 1908: 136-137). Kabile askerleri nökerlerin başında kendi kabile reisleri bulunmakta beraber, bu askerî aristokratlar da seferlerde kendi bölgelerine hükmeden han veya sultanların komutası altında bulunmakta

* Bu çalışma *Buhara Hanlığı'nın Askerî Teşkilatı (1500-1868)* adlı tez çalışmasından türetilmiştir

** Selim Serkan ÜKTEN, Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü, sserkanukten@gmail.com, ORCID ID orcid.org/0000-0002-8311-8535.

[†]Muhtelif kaynaklar üzerine yaptığımız analizlerde orduya nöker sağlayan kabileler arasında Alçin, Argun, Bahrin, Yüz, Burkut, Celayir, Durman, Kanglı, Karlık/Karluk, Katagan, Keneges, Kerayit, Kitay, Kıpçak, Kıyat, Kongirat, Kuşçu, Mangit, Ming, Nayman, Nügüz, Oyrat, Öşün, Saray, Siyihut, Sulduz, Şirin, Tama, Tanyörük, Tubai, Utarçı, Buyrak, Yabu, Çimbay ve Uygur kabilelerini tespit etmekteyiz (Muhammed Salih, 1908: 139-140; Hafiz-i Tanış Buharî, 1983: C. I. 142, 171; Hafiz-i Tanış Buharî, 1983: C. II, 112-113, 133; Hoca Semender Tirmizî, 1971: 96; Mir Muhammed Emîni Buharî, 1957: 62, 69-70, 167, 201, 233; Muhammed Yusuf Münşi, 1956: 44, 49, 69, 88, 111; Barthold, 1998: 551).

idi. Timurlu coğrafyasının ilhak edilmesinde kilit rol oynayan kabile birlikleri, sultanların ve kabilelerin merkeze itaatlerinin fazla olduğu dönemlerde oldukça katkı sağlamışlardır (Muhammed Salih, 1908: 201, 220). Fakat merkezleşmenin kaybolduğu veya çıkar çatışmalarından dolayı yaşanan hadiselerde itaatsizlikleri ve disiplinsizlikleri ile dikkat çekerek (Mir Muhammed Emîni Buharî, 1957: 60-67, 70, 88-94) devletin askerî yönden zayıf kalmasına sebep olmuşlardır. Zira Özbek ordusunun asıl kitlesel gücünü kabile askerleri meydana getirmektedir. Özbek askerî birimleri arasında kabile askerlerinin yanı sıra hanlığa bağlı diğer halkların göndermiş oldukları birliklerin de önemi büyük olmuştur. Kazak, Türkmen, Karakalpak halklarının, hanlığa göndermiş oldukları birliklerin katkısı, hanlıkla çıkar çatışması yüzünden karşı karşıya gelen Özbek kabile askerleri nökerlerin katkısından zaman zaman daha fazla ön plana çıkmıştır (Mirza Haydar Duğlat, 2006: 284-285, 336; İskender Beg Münşî, C. I, 87; Hoca Semender Tirmizî, 1971: 84-85; M. A. Abduraimov, 1966: C. I. 128; Abdurrahman Tali, 1959: 111-112,124-128; F., Beneveni, 1986: 125; Demezov ve Vitkeviç, 1983: 71-72; Burnes, 1834: C. II, 371; Meyendorf, 1870: 55; Vambery, 427,442; Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç 1669, 1894: 155).

Buhara Hanlığı ordusunda merkezin temel gücünü ise kabile askerleri nökerlerin yanı sıra bizzat hükümdara bağlı hassa birlikleri oluşturmuştur. Bütün Türk-İslam devletlerinde görüldüğü üzere, merkezin çevreye karşı gücünü muhafaza etmek için, soydaş kabile ve halklardan ziyade gulamlara dayalı bir hassa birliği tesis etmesi gerekliliğinden hareket eden hanlık makamı, devletin ilk kuruluş aşamasında bu hususa dikkat ederek hassa birliklerine yönelmiştir. Bu noktada Özbekler pek çok müesseseyi oluşturmada örnek aldıkları Timurlulardan etkilenecek, mezkûr devlette varlığı bilinen *eşik ağaları* ve *çehre (çuhra)* birliklerini oluşturmuşlardır. Buhara askerîyesinde hassa askerleri olarak Şibanîlerin ilk devirlerinden Astrahanlıların son devirlerine kadar etkin güçler olduğu anlaşılan bu hassa birliklerine, özellikle Şibanî hanedanı hükümdarları Muhammed Şibanî Han'ın Maveraünnehr'i ilhaki ve II. Abdullah Han'ın devleti birleştirme amacıyla hareket ettiği seferleri boyunca kaynaklarda sıkça tesadüf edilmiştir (Muhammed Salih, 1908: 138; Huncî, 1341: 108-109, 121; Hafiz-i Tanış Buharî, 1983: C. II, s. 112-113, 117, 138-139; Muhammed Yar bin Arab Katagan, 2006: 283; Mir Muhammed Emîni Buharî, 1957: 71-73, 92). Bununla birlikte Buhara Hanlığı'nda hassa birliklerinin gücü hanlık tarihi boyunca yukarıda bahsi geçen mezkûr hanların dönemleri hariç tutulduğunda merkezin istediği ölçüde sayıya ve güce sahip olamamıştır. Bu durumun sebebi kabile asabiyyetinin baskınlığının yanı sıra, hassa güçlerinin maaşını karşılayacak iktisadî şartların hanlık tarihi boyunca tam olarak oluşmamasıdır. Toprak tasarrufu sistemleri olan iktâ ve tanha arazilerinin kabile birliklerine tahsis edilmiş olmaları hazinenin hassa birliklerine para aktarmasını zorlaştıran hususlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç, 1894: 61).

Buhara Hanlığı'nda Mangıt hanedanı devrine gelindiğinde askerî sistemin aksayan yönlerinde dikkate değer reformların yapıldığı görülmektedir. 18. asrın ikinci yarısında Buhara'da iktidarı henüz ele geçiren yeni hanedanın kurucusu Muhammed Rahim Biy, ilk iş olarak, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve hanedanın gücünü kabul ettirmek için sayıca üstünlüğü kendi kabilesi olan Mangıtlara ayırıp, onluk sisteme göre düzenlenmiş bir ordu oluşturmuştur. Bu esasen nökerlik kurumunun bir nevi revize edilmesidir ve yeni hanedanın üyeleri, önceleri kendi kabile unsurlarından oluşan nökerlerle, feodal kabile unsurları tarafından parçalanmış hanlığı tekrar birleştirmek için faaliyete girişmiştir. Ancak sırasıyla Rahim Biy, Danyal Biy, Şah Murad ve Emir Haydar tarafından uzun soluklu mücadeleler sonunda kısmen hâkimiyet altına alınan kabileler, orduya hizmet etseler dahi başına buyruk davranma geleneklerini devam ettirmişlerdir. Kabile reisleri kendi bölgelerinde etkiliydiler. Baskıcı bir merkezi iradenin varlığı onları rahatsız ettiğinden, hükümdarlara tam anlamıyla itaat etmekten kaçınmaktaydılar (Geiss, 2003: 129). Bu durum esasen Buhara hanlarının, hanlığın kuruluş tarihinden itibaren çözemedikleri en büyük problemdi. Emir Haydar'ın ölümünden hemen sonra ayaklanma teşebbüsünde bulunan kabile güçleri, saltanatının daha başında Emir Nasrullah'ın ilgilenmesi gereken ciddi bir meseleydi. Bu noktada Emir Nasrullah, ataları gibi kabile reislerine karşı merkezi idarenin gücünü korumaya devam ederken, artık sadece onların silahlı gücüne muhtaç olmadan hareket edebileceği, kendi kabile unsurlarından dahi olmayan, doğrudan doğruya kendisine bağlı merkezi bir ordu kurmanın gereğini anlamıştır (Geiss, 2003: 129; Çelik, 2009: 179).

2. Serbazî Birliği'nin Kuruluşu ve Gelişimi

Emir Nasrullah, merkeze bağlı düzenli bir ordu kurabilme yolunda dış unsurlardan faydalanma yoluna gitmesi elzemdi. Zira askerî sistem ve teknolojide çağının oldukça gerisinde olan emirlikte modern bir askerî birlik tesis edecek birikim ve donanımına sahip şahsiyetler neredeyse bulunmuyordu. Bu noktada emirin yeni bir askerî birlik kurmak için en önemli rehberi yolu Buhara'ya tesadüfen düşmüş İranlı bir sergüzeşt olan Naib Abdussamed olmuştur.

Özellikle dönem kaynakları Hanikov, Wolff, Sobolev ve Vambery'nin aktardıklarıyla bilgi sahibi olduğumuz bu şahıs, Tebriz doğumlu olup, 19. asrın başlarında İran ordusuna hizmet etmiş, işlediği bir cinayetten ötürü ölümüne ferman buyrulmuş, Hindistan'a firar ederek İran mülteci servisine giriş yapmış ve İngiliz hükümetince maaşa bağlanmıştı. Ancak burada da amirine karşı kurduğu komplo ve cinayetten ötürü idama mahkûm olunca, bu kez de kaçarak kendisini Afgan hükümdarı Dost Muhammed Han'a takdim etmiş ve onun hizmetine girmişti. Mezkûr hanın oğlu ile yaşadığı bir husumet sonucu onu yaralayan Abdussamed, hapsedildiği zindandan firar ederek bu kez de Buhara'nın yolunu tutmuştu. Avrupa tarzında askerî bir eğitime sahip olan Abdussamed, öncelikle Koşbegi Hâkim Biy tarafından himaye edilerek saraya alındı. Daha sonra bilgi ve donanımını Buhara'nın hizmetine sunma fikrini Emir Nasrullah'a açarak, düzenli orduları ona tanıttı ve Emir'i ikna etmeyi başardı (Wolff, 1845: C. I, 337; Khanikoff, 1845; 306-307; Sobolef, 1876: 24; Howorth, 1970: C. II, 790-791). Böylece Emir'in büyük iltifat ve itimatına mazhar olan Abdussamed, naib unvanını alarak Buhara ordusunun başkomutanlığına atanmaya muvaffak oldu (Vambery, 373). İlerleyen süreçte ise Emir Nasrullah'ı tesiri altında tutan ve kendisini Emir'e takdim eden Hâkim Kosbegi'ye karşı da kumpas kurarak onun gözden düşmesine vesile oldu (Wolff, 1845: C. I. 322; Howorth, 1970: C. II 790).

Emir'in, Naib Abdussamed önderliğinde gerçekleştirdiği askerî reform, bir düzenli piyade birliği ve onlara destek olarak faaliyet gösteren topçuları kapsamaktaydı[†].

Serbazî[§] adının verildiği düzenli birlikler, kuruluş aşamasında hassa sisteminin geleneksel yapısına uygun olarak gulamlardan, yani kölelerden oluşturulmuştur. Yine gulam geleneğine bağlı kalınarak bu kölelerin kurucu unsur ile aynı soydan, yani Özbek kökenli olmamasına özen gösterilmiştir. Bu yönüyle serbazîler, daha evvelki hassa birlikleri eşik ağaları ve çehre birliklerinden ayrılmaktadır ve birliği oluşturan temel insan unsuru olarak da Ruslar ve İranlılar karşımıza çıkmaktadır.

Oluşumunda daha çok Rus ve İran askerî yapısının örnek alındığı anlaşılan serbazî birlikleri, doğrudan emirin kendisine bağlı kalmış, özellikle ulemadan gelebilecek olası tesirlerden arındırılmıştır. Zira askerî aristokrat kabile reisleri gibi, her şeyin kayıtsız şartsız Kuran ve şeriata göre yönetildiği ülkede ruhanî kişiliklerin de, hâkimiyeti sınırlayan bir unsur olduğu ortadadır. Bu açıdan despot karakterine rağmen şer'i hükümlere karşı kendisi dahi boyun eğmek durumunda olan Emir Nasrullah, merkezî yönetimin otoritesini sağlamlaştırmak adına, bu silahlı gücü tamamen kendisine bağlı kılmayı uygun görmüş ve bu kuvvetler vasıtasıyla merkezî otoriteye karşı girişilecek her türlü saldırı durumunu, hatta beklenmemekle birlikte ulemadan gelebilecek bir karşı hareketi dahi bastırabileceğini düşünmüştür (Sobolef, 1876: 25).

Serbazî birliklerinin kuruluşu, erken ve geç dönem organizasyonu hakkında en değerli bilgileri, bu birlik içerisinde yer almış ve özgürlüklerine kavuştuktan sonra anıları kaleme alınmış Rus esirlerden öğrenmekteyiz^{**}. Onların

[†]Zira ilk kez Orta Asya'da modern silahlarla teçhiz edilmiş düzenli bir ordu yapılanması ele alınırken, çağın şartlarına uygun olarak yeni düzenin, devamlılığı olan toplarla desteklenmesi gerekiyordu. Topların varlığı, sayıları az sayıdaki serbazî birliklerinin niteliğini arttırmasının yanı sıra, en çok da Emir Nasrullah'ın feodal çalkantılar yüzünden kaybettiği topraklarını geri kazanması için önemli bir unsur olabilirdi. Zira ateşli silahların muharebelerde sağladığı avantajın yanında, kaleleri düşürmedeki etkisi muazzamdı. Bununla birlikte serbazîler ile topçu sınıfının, bir arada hareket etmelerine rağmen, esasen birbirinden farklı birlikler olduğunu da vurgulamamız gerekmektedir.

[§]Kelime anlamı olarak asker, yürekli, yiğit, korkusuz anlamına gelen "serbaz" kelimesinden gelmektedir (Muin, 1375: C. II, 419; Türkçe Sözlük, 1992: 1282).

^{**}Serbazî birliklerinin kurulması ile ilgili dönemin kaynaklarındaki bilgiler yetersizdir. J. Wolff, N. V. Hanikov ve L. Sobolef gibi gözlemcilerin birkaç notu vardır ki bunlar genel bilgiler değil, daha çok birliği organize eden Naib Abdussamed üzerinedir. Bu konu hakkındaki eksiklik, Leningrad'daki M. E. Saltikov-Şedrin halk kütüphanesinde saklanan, yazarı belli olmayan, "O Pohodah Buharskogo Emira Nasrullı Bagadur-hana" (Buhara emiri Nasrullah Bahadır Han'ın seferleri hakkında) ve "O Buharskih Topçih" (Buharalı topçular hakkında) adlı özel bir bölümü olan "O Buharskih Sarbazah", adlı iki yazma ile önemli derecede giderilmektedir. İki el yazma da aynı kâtip tarafından istinsah edilmiş, ikisi de uzun yıllar boyunca emir Nasrullah'ın sarbazlığını yapan ve N. G. İgnatiev'in Hive ve Buhara'ya yaptığı askerî-siyasî misyonu sırasında özgürlüklerine kavuşturularak Rusya'ya götürülen, Rus esirlerden elde edilmiş bilgiler ışığında 1859 yazında yazılmıştır.

verdiği bilgilere bakılırsa, Emir tarafından kurulan bu düzenli ordunun çekirdeğini, başlangıçta sayıları 18 ve 20 arasında olan Rus esirler oluşturmuştur. Hanlığın genelinden toplanan bu esirlerin karşılığı olarak, sahiplerine para ya da İranlı köleler verilmiştir. Sonraki aşamada ise bu Rus esirlerin etrafına İranlı esirler toplanmaya başlanarak birliğin sayısı arttırılmaya çalışılmıştır (Troitskaya, 212). Kısacası bu birliğin oluşturulmasında da II. Ubeydullah Han ve Ebulfez Han'dan beri Orta Asya'da hassa sınıfında ehemmiyeti olan, sadık ve yetenekli olduklarına inanılan Rus esirler tercih edilmeye devam edilmiştir. Hanıkov'un verdiği rakama bakılırsa Hokand'a karşı yürütülen askerî mücadelede, yani ilk yıllarda serbazilerin mevcudu 300'dür (Khanikoff, 1845: 310). Daha sonra Rus esirlerin anılarından edindiğimiz bilgilere göre bu sayı 800 civarına ulaşmıştır (Troitskaya, 212-213).

Yeni kurulmakta olan ordunun, subay sınıfı dâhil, bütün silah ve üniformaları emirin paraları ile yapılmakta ve onun mülkü sayılmaktaydı. Düzenli ordunun tek bir eri ve subayının dahi kendine ait bir silahı bulunmuyordu. Bu durum aslında geçmiş yıllardan beri gelen ateşli silah (tüfek) yapımındaki zafiyetin bir sonucuydu. Her ne kadar birliklerin silah ve teçhizatı Emir'in hükümeti tarafından sağlansa da, birlikteki sayının giderek artması, her bir askerinin silahlanmasını olanaksız hale getirmişti. Zira hanlıkta el koyma yoluyla toplanan ateşleme mekanizmalı tüfeklerin sayısı bir taburu silahlandırarak kadar fazla değildi. Kuruluş aşamasında yaşanan bu sıkıntı, yabancı silah uzmanlarının emirliğe getirilmesi ve Buharalı silah ustalarına silah yapımında refakat etmeleri ile bir süre sonra çözümlendi (Troitskaya, 213). Fakat Buharalı silah uzmanları belli bir süre geçmesine rağmen hala kendi başlarına ateşleme mekanizmalı tüfek yapmayı bilmediklerinden, ileriki yıllarda tüfeklerin çakmak taşları, kapsüller ve tüfekler, kaçak yollarla ülkeye sokuldu. Buharalı ustalar ise sadece bu hazır ateşli silahların tamiri ile meşgul oldular (Troitskaya, 213). Serbaziler süngülü tüfekler kullanmakta idi. Ordunun subayları (astsubaylar hariç) süngüsüz tüfeklerle, yüzbaşılar da çift namlulu tüfekler, tabancalar ve işlemeli Buhara kılıçları ile silahlanmışlardı (Troitskaya, 216; Muminov, 1969: C. I. 266).

Anlaşılan Rus askerî yapısı üzerindeki gözlemlerin de tesiri ile organize edilen serbazî birliklerinde üniformalar ve bazı aksesuarlarda da Rus etkisi hâkimdi. Giyim kuşam, Buharalı tüccarlar vasıtasıyla Rusya'dan getirilmekteydi ve bunlar uzun süre önce Rus ordusunun kullanımından çıkmış olan eski modellerdi. Serbaziler önceleri çuhadan yapılmış kırmızı ceket, beyaz pamuklu kumaştan pantolon ve siyah kuzu kürkü şapkadan oluşan bir üniforma giyorlardı (Troitskaya, 213; Muminov, 1969; C. I. 266). Bu daha sonradan değiştirilmiş ve kullanışsız pamuklu pantolonların yerini Buhara'da at sürerken kullanılan keçi derisinden şalvarlar almıştı (Troitskaya, 213). Daha önce de belirttiğimiz üzere silahlar gibi, emir hükümeti tarafından tahsis edilen bu üniformalar, her üç yılda bir emirin hazinesinden karşılanmak suretiyle yenileri ile değiştiriliyor, ayrıca her bir sefer için bir çift çizme veriliyordu. Yeni askerî birlikte sadece bu gruba has askerî müzisyenler de mevcuttu (Troitskaya, 213-214).

Orta Asya'nın ilk düzenli ordusu diyebileceğimiz, askerliğin daimi olduğu, ateşli silahlarla donatılmış serbaziler, bir nevi kışla hayatı yaşıyordu ve bu doğrultuda Emir ve yandaşları bu birlikleri daima bir arada tutabilecek bir proje geliştirdi. Rus esirlerin bize aktardığı bir başka önemli ayrıntıya bakılırsa, serbazî ve topçular, Uğlan ve Tillapaç kapıları arasında bulunan bir mahalleye yerleştirdi. Bütün serbazilerin evlenmesine özel bir önem veren Emir, her bir aile için de özel bir hane inşa ettirdi. Böylece Buhara surlarının yaklaşık bir kilometre dışında, bir askerî meydanın etrafında bulunan ve geç dönemde 800'e yakın ev ihtiva eden *serbazhane* adlı ayrı bir mahalle ortaya çıktı (Troitskaya, 213).

Emir ve Abdussamed'in bu şekilde organize ettiği serbaziler ve onlara birlikte hareket eden topçu birlikleri artık ilk ciddi sınavını verebilirdi. Ülkedeki siyasî birliği sağlama adına başta feodal güçler ve çevre hanlıklarla hesaplaşma derdinde olan Emir Nasrullah böylece güçlü olduğuna inandığı serbaziler ve topçularla birlikte askerî harekâtına başladı.

Fütuhat kapsamında Emir'in hedefinde öncelikle Hokand Hanlığı bulunuyordu. Zira bu hanlığın başında bulunan Muhammed Ali, Buhara ile Buhara'dan kopan feodal kabile güçleri arasındaki mücadelelerde, isyancılara askerî yardımda bulunmuş; Buhara'nın, Muhammed Rahim Atalık'ın elinde bulunan Cizzak'ı ele geçirmesi üzerine de, fir-

---

Çalışmamızda bu yazmalar ışığında, XIX. asırda Buhara ordusunu ele alan A. L. Troitskaya'nın neşrettiği "Voennoe Delo v Buhare v Pervoy Polovine XIX Veka" (XIX. asrın ilk yarısında Buhara'da savaş sanatı) adlı makaleden istifade edeceğiz. (Troitskaya, 211-217).

sattan istifade ederek aynı atalığın elinde bulunan Ura Tübe'yi ele geçirip Buhara'ya komşu hale gelmişti (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 92-97). Bu durumu o dönem için kabullenen Emir Nasrullah, Muhammed Ali'nin sınıra yakın bir bölgede Pişager Kalesi'ni inşa ettirmesi ve düşmanca hareketlerine devam etmesi üzerine, ordusunu toplayarak mezkûr kaleyi ortadan kaldırmak için 1840'ta Hokand üzerine harekâta başladı. Bu sefer esasen Naib Abdussamed ve düzenli birlikleri serbazîler ile topçuların da ilk kez savaş meydanında maharetlerini gösterebilecekleri bir harekât olacaktı (Khanikoff, 1845: 309).

Hanikov'un sayılarını 300 (Khanikoff, 1845: 310) olarak gösterdiği serbazîler, önceleri nökerlerin taarruzları ile düşüremediği kale üzerine yönlendirildiler. Kalenin kuzey tarafına Abdussamed, doğu tarafına ise Muhammed Şerif Topçibaşı komutasında konuşlanan serbazî ve topçu birlikleri, seri top ve tüfek atışlarına başlayınca, buna maruz kalan kurgan ve ahali aman isteyerek nihayetinde kale kapılarını 1840 sonbaharında Buharalılara açmak zorunda kaldılar (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 123-125).

Daha ilk sınavında az miktardaki sayılarına rağmen kalenin düşürülmesinde önemli bir katkısı görülen serbazîlerin bu başarısı, gelecekteki askerî harekât için Emir Nasrullah'ı oldukça iştahlandırmıştı. Emir, bir sonraki sene sayıları 1.000'e⁺⁺ yükselen serbazîler ve mevcudu 30.000'i bulan ordusu ile ilişkilerin düzelmediği Hokand üzerine ikinci kez sefere çıktı. Bu sefer kapsamında öncelikle Yam Kalesi'ni kuşatmaya karar veren Nasrullah, Abdussamed komutasındaki serbazî ve topçularına kale etrafına siper (mürcel) kazmalarını buyurarak, top, tüfek ve karureler⁺⁺ ile atış yapmalarını emretmişti. Bu kaleyi Muhammed Ali adına savunan İshak Biy Mangıt'ı hayretler içerisinde bırakan bu taarruzda, yeni ordunun kullandığı yanıcı ve yakıcı silahlardan karureler ile zemburekler oldukça etkili olmuş, kaleyi savunan ordu, bu silahlar yüzünden büyük oranda zayıf vermişti. Kuşatmanın üçüncü gününde siperleri duvarlara iyice yaklaşan Buhara ordusu merdivenler ile kaleye girerek nihayet fethi gerçekleştirmişti (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 147-149). Serbazî ve topçu birliklerinin önemli katkısı ile kaleyi düşüren Nasrullah, daha sonra yine bu birliklerin ön plana çıktığı savaşlarda, Ura Tübe, Hocent ve nihayetinde Muhammed Ali Han'ı öldürerek Hokand'ı himayesine almayı başarmıştı (Zafername-i Hüsrevî, 1377: 182, 187-190; Bulduk, 2006: 62-65). *Zafername-i Hüsrevî*'nin yazarının aktardığı bu ayrıntıya bakılacak olursa, serbazîlerin özellikle kuşatma savaşlarında siperler oluşturmaya özen gösterdikleri görülmektedir. Bozkır savaş sanatında ve hatta modern savaş sanatında kullanılan, temel amacı esasen birliği, topçu birliğini ve topları korumak olan bu usulü, Rus esirlerin verdiği bilgiler de doğrulamaktadır (Troitskaya, 217). Bunun yanı sıra serbazî birlikleri, Orta Çağ'dan beri kullanılan nehir yataklarının değiştirilmesi suretiyle suni seller oluşturma taktiğini de uygulamıştır (Troitskaya, 217).

Seferler sırasında, serbazîlere destek olmak amacıyla, yol boyunca ve savaş meydanında lojistik işlerini yapan işçiler de bulunmakta idi. Muhtemelen, milis güç *karacerik*lerden^{§§} müteşekkil bu işçiler, özellikle yolların bozuk olduğu durumlarda seferlere fazla sayıda götürülmekteydiler. Mesela Hokand Seferi sırasında orduda yolları düzene sokmak ve topların geçişi için köprüler yapmakla görevli 2.000 işçi bulunmakta idi (Troitskaya, 216).

Rus esirlerin, serbazîlerin sefer esnasındaki görevleri hakkında ilettiği bir diğer malumat, birliğin organize edilirken topçu birliğine odaklı bir eğitimden geçtiğini gösterir durumdadır. Onların belirttiğine göre, o zamanlar Orta Asya'da nadir görülen kaliteli ateşli silahları kullanmada ileri bir seviyede olan bu birlikler esasen topçuların muhafazasından sorumluydu ve onun dışında kale muhasaralarında taarruza katılıyorlardı. Bununla birlikte genel olarak topçuların yanında bulduklarında kayıpları fazla olmuyor, taarruzlarda ise Hokand'ın düşürülmesinde olduğu gibi büyük zayıf veriyorlardı (Troitskaya, 216).

Görüldüğü üzere Hokand'a karşı verilen mücadelelerde ilk kez görücüye çıkan Abdussamed'in serbazî birlikleri, yaptığı işlerin hakkını vermiş, Emir'in güvenini boşa çıkarmamıştı. Fakat 19. asır askerî organizasyon ve teknolojisi ile kıyaslandığında zaten çağının çok gerisinde kalan bu düzenli ordunun, dönemin şartlarında askerî alanda geri kalmış Türkistan hanlık ordularına üstün gelmesi ve topların kuşatmalarda surları zayıf kaleleri yıkabilmesi olağan bir durumdu. Yeni düzenin askerî birlikleri, bölgeye has silahlardan bir derece üstünleriyle revize edilmiş ve askerler,

⁺⁺Hanikov'un 1841 yılında serbazîler için verdiği rakam budur. Yukarıda da üzerinde durduğumuz üzere, bu sayının yaklaşık 200 250'sini serbazîlerle bağlantılı topçu birlikleri oluşturuyordu.

^{§§}İçti neft dolu şişelere verilen isimdi.

^{§§}Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ükten, 2018: 125-129; Çelik, 2009: 178; Özkan, 2021: 106).

çok iyi olmasa da en azından Türkistan'da o zamana kadar görülme­yen bir askerî eğitimden geçmişti. Abdussamed'in zamanında görev aldığı topraklardan edinmiş olduğu donanım­la kurulan bu birliğin, Türkistan'da başarı sağ­laması da, esasında hanlıkların, boy ölçüşeceği İran gibi İslam devletlerinden de geride olduğunu gösterir durum­dadır. Diğer taraftan serbazilerin farkındalığı kuruluş yıllarındaki faaliyetleri ile sınırlı kalmıştır. Nasrullah, öldüğü tarih olan 1860 yılına kadarki siyasî kariyerinde Hokand ile olan mücadelesine aralıklarla devam etmiş ve Hokand da bir süre sonra Buhara'ya karşı askerî gücünü dengelemiştir (Bulduk, 2006: 65-69).

Rus esirlerin notlarından anlaşıldığı üzere serbaziler yeni meydana getirilmiş bir oluşum olmalarına rağmen, Türkistan'ın o dönemde içinde bulunduğu yozlaşmaya paralel olarak tam anlamıyla doğru organize olabilmemiş bir askerî birlik değildi. Bir nevi yarı kışla hayatı yaşayan serbaziler, barış zamanında kendilerine tahsis edilmiş evlerde yaşamakta, askerî eğitimden uzak kaldıkları bu dönemde zanaat ve ticaretle uğraşmaktaydılar (Troitskaya, 214). Kısacası düzenli bir orduda bulunması gereken en temel şartlar serbazilerde mevcut değildi. Orduda disiplin çok zayıftı. Hala eski dönemlerden kalma yağma kültürü, sefer sırasında çeşitli kargaşalara sebep oluyor ve bu basit sebepler yüzünden kan dökülebiliyordu. Örneğin 1842'de Hokand'ın fethi sırasında, Muhammed Ali Han'ın sarayına ilk ayak basan serbaziler hemen yağmaya başlamış, onlardan sonra saraya giren Muzaffer Han ve ordusu ile ganimeti paylaşmak istememişti. Bu suretle Abdussamed komutasındaki ordu ile Muzaffer'in birlikleri birbirine girmiş ve birçok asker hayatını kaybetmişti (Troitskaya, 216-217).

Diğer taraftan serbazî askerlerine yapılan ödemelerde de, yine ülkenin içene düştüğü yozlaşmaya paralel olarak bazı usulsüzlükler görülmekte idi. Bu birliğin bakımı/iaşesi için ayrılan Zandan ve Kıştı tümenlerinden*** elde edilen gelirlerin toplanmasından sorumlu olan serbazî komutanları, adaletli gelir dağılımı yapmak yerine gelirin çoğunluğunu kendilerine ayırıyorlardı. Bu sebepten ötürü komutanlar ve serbaziler, kendileri için belirlenen ücretin ancak yarısını alabilmekteydi (Troitskaya, 214).

Öte yandan, modern bir ordu hedefleyerek serbazî birliğini kuran Emir Nasrullah'ın başaramadığı asıl mevzu, bu birliğin sayısını belli bir düzeye getirememesi ve de bu birimi desteklemesi gereken farklı birimler kuramamasıydı. Daha önemlisi ise ordunun ana kitlesini oluşturan nökerleri, ıslahat dâhiline almamasıdır. Kaynaklarda sayılarının 19. asrın ortalarında 4.000'e (Mirza Abdu'l-Azim Sami, 1962: 74) ulaştığı görülsede, düzenli ordu durumundaki bu askerî birim asla modern bir ordu ile boy ölçüşecek durumda değildi.

Nitekim Orta Asya'da Rus istilasının başlamasıyla Buhara ordusunun, özellikle de serbazilerin, birkaç taburluk Rus ordusuna karşı aciz halleri durumu özetler niteliktedir. Nasrullah'ın oğlu Emir Muzaffer devrinde 1865 yılında başlayan bu istila hareketi sırasında Buhara ordusu ile beraber serbazî ve topçuların, Rus ordusuna karşı hemen hemen hiçbir varlık gösteremediğini gerek Buhara gerekse de Rus kaynakları onaylar durumdadır. Buhara kaynaklarında Rus işgalini ayrıntısıyla aktaran Sami'nin notları, serbazilerin o dönemde savaş meydanındaki vaziyetlerini görmemiz açısından önemlidir.

Sami'nin eserine göre, sırasıyla Hocent, Ura Tübe ve Cizzak'ı düşüren Rus ordusu nihayet Semerkand'ı almak için harekete geçerek, Zereşan Nehri'ne ulaştığında, nehrin karşısında bulunan Çapan Ata tepesinde konuşlu Buhara ordusu, nökerleri, karaçerikleri ve serbazileri, yani bütün gücü ile savaş düzenini almıştı. Savaşta Hacı Rumi ve Hıristiyan Osman komutasındaki serbazilerin sayısı 4.000 civarında idi. Bunlar nehrin geçitlerinin bulunduğu yerlere tahkim edilmiş ve ordunun diğer kısmı da bunların arkasında yer almıştı. Özbekler, Rusların nehri geçemeyeceğinden emindi, fakat aksi durum gerçekleşince Ruslar, serbazî birlikleri ile savaşa tutuştular. Yaklaşık bir saat içinde büyük zayıat veren serbaziler diğer askerî birimlerin de korkarak kaçmasından ötürü geri çekildiler. Böylece Buhara ordusu, mevcudu çok kalabalık olmasına rağmen ağır bir hezimete uğradı. Olayın bizzat şahidi olan Sami, geri çekilen serbazilerden 400 kadarına rastladığını, bunların başlık, giysi ve tüfeklerini bir kenara attığını ve çıplak bir vaziyette dilenci gibi davranarak kendilerini kurtarmaya çalıştıklarını satırlarına dökerken, serbazilerin çaresizliklerini ortaya koymaktadır (Mirza Abdu'l-Azim Sami, 1962: 74-77).

***Buhara Hanlığı'nda Astrahanlılar devrinde tümenin anlamında bir değişme meydana gelmiştir. Buna göre tümen artık yaklaşık olarak 10.000 asker verebilen veya bu kadar askere gerekli erzak ve teçhizat sağlayabilen bir toprak birimini ifade etmekteydi (Aleksseev, 2006: 136).

Rusların Semerkand'dan sonra Kette Kurgan ve Peñçsenbe'yi ele geçirmeyi planladıklarını haber alan Buharalılar, Kette Kurgan'ı savunmak için, bu şehre bir fersah uzaklıkta bulunan Zirabulak mevkiine kamp kurarak düşmanı beklemeye başladılar. Bu harekâta da Buhara ordusunun temelini nöker, karaçerik ve yine Hacı Rumi ve Hristiyan Osman komutasındaki 4.000'e yakın serbazî birliği oluşturmakta idi (Mirza Abdü'l-Azim Sami, 1962: 80). Rusların Orta Asya'ya ilerleyişi sırasında Rus askerî birliğinde görevli bulunan subayların askerî raporlarında, bu savaşın gidişatı ve Buhara adına özellikle serbazîlerin durumunu anlatan şu ifadelerle yer verilmektedir:

"...Topornin'in atlı Kazak bölüğünün parça tesirli toplarından yapılan atışlarda, sekiz dalgasına karşı koyabilen sol kanatta konuşlu serbazîler, özellikle ilk hatta çok büyük kayıplar verdiler. İlk başta bize ateş eden serbazîler, sık top atışlarından şaşkına dönünce başlarının üzerine, yukarıya ateş etmeye başladılar. Her şey onların saflarında panik başladığının göstergesiydi. Tam bu esnada bütün cephemizle saldırıya başladık. İlginçtir ki serbazîler bu saldırı başlayınca hemen kaçmaya başlamadılar; bir kısmı bizim oldukça yakın mesafeye kadar gelmemizi bekledi. Bu esnada düşman atlı birlikleri enerjik bir şekilde yanlara, özellikle 5. Türkistan atıcı taburuna saldırıyordu, ancak her seferinde büyük kayıplarla geri çekiliyordu. Serbazîler süngülü baskımıza dayanamadılar ve çekilmeye başladılar. Düşman topçuları daha genel saldırının başlangıcında yerlerini terk etmişti" (Lobiseviç, 1900: 200).

Buhara ordusunun, dolayısıyla da serbazîlerin yine bir varlık gösteremeyerek hezimet yaşadığı bu savaştan sonra, Ruslar, Kette Kurgan ve Peñçsenbe'yi ele geçirmişti. Bundan sonra meydana gelen Rus-Buhara savaşlarında da serbazîler ve Buhara ordusu mağlubiyetten kurtulamamış, en nihayetinde Buhara Emirliği bir Rus müstemlekesi haline gelmiştir (Mirza Abdü'l-Azim Sami, 1962: 80, 86).

Orta Asya'da Rus hâkimiyetinin başlamasından sonra da serbazîlerin varlığının devam ettiği görülür. Ancak yeni dönemde Buhara ordusu ile beraber serbazîler için de pek çok kavram değişmişti. Serbazî bölüğü artık Ruslar tarafından eğitilmiş yerli subaylarca komuta ediliyor, haftanın belirli günlerinde talim yapılıyordu (Olufsen, 1911: 582). Köleliğin kaldırılmasından dolayı birliğin insan kaynağı özellikle Buhara ve çevre köylerin en fakir sakinleri arasından seçilen gönüllülerce karşılanıyordu. Serbazîler sadece başkentte bulunmuyor, geçici görev yapmak üzere çeşitli şehir ve kalelere gönderilerek garnizonlar oluşturuyorlardı. Buhara'da bulunan toplam serbazî sayısı ise 1.400 civarında idi. Daha sonra tekrar yapılan serbazî bölüğüne Kossak (Rus Kazakları) üniforması giydirildi ve *kapkoz* olarak adlandırılan yeni birlikler oluşturuldu. Talim ve nöbet günleri dışında serbazîler eskiden olduğu gibi evlerine dönerler ve çiftçilik, zanaat ve ticaretle uğraşırlardı (Suhareva, 1966: 286; Olufsen, 1911: 582).

Sonuç

1500-1868 yılları arasında bağımsız 1920 yılına kadar Rusya'ya bağı olarak varlığını sürdüren Buhara Özbek Hanlığı, Türk-İslam dünyasındaki düşüşe paralel olarak 16. asırdan sonra iktisadî ve askerî alanda giderek gerilemiş ve toprak bütünlüğünü koruyamaz hale gelmiştir. Özellikle kabile asabiyetinin gücü, kabile güçlerini siyasî alanda hanlık makamına karşı önemli bir güç haline getirirken, ordunun temelini de kabile askerlerinden oluşması, merkezî gücü oldukça zorlayan hususlardan olmuştur. Bu açıdan Buhara Hanlığı merkezî idaresi hanedanın varlığı sağlama amacıyla tarih boyunca istenilen sayılara ulaşamasa da hassa birliklerini ayakta tutmaya önem vermiştir. Şibaniler ve Astrahanlılar hanedanları döneminde eşik ağaları ve çuhra (çehre) birlikleri hassa birliklerinin temelini oluştururken Mangıt hanedanı hükümdarı Emir Nasrullah ilk kez modern yapıda bir hassa ordusunun geç olsa da temelini atmıştır. Türkistan'ın ilk modern ordusu diyebileceğimiz serbazîler adı verilen bu birlik, Türkistan'ın diğer iki hanlığı Hive ve Hokand'daki askerî yapının oldukça geride olmasından dolayı başlarda fark yaratabilmiş ve Buhara Emirliği 1840'lı yılların başına kadar diğerlerine üstün gelebilmiştir. Fakat bu birliğin, modern bir orduda olması gereken vasıfları tam olarak taşımaması, silah ve teçhizat yetersizliği, ordunun maaşını ödemedeki usulsüzlükler vs. sebepler, emirliğin askerî bakımdan yaptığı yatırımın amacına ulaşmadığının göstergesidir. Serbazî birliği tarzında ordular bir süre sonra Hokand ve Doğu Türkistan'da da görülmüştür. Bu noktada Buhara Hanlığı'nın çevresine örnek teşkil ettiği söylenebilir. Fakat Rusya ve Çin gibi önemli güçlerle mücadele etmek durumunda kalacak hanlıklara, askerî alandaki bu kıpırdanmanın Türkistan'a müspet bir tesiri mümkün olmamıştır. Netice itibarıyla Buhara Emirliği gibi Hokand ve Kaşgar Devletlerinin bir süre sonra Rusya ve Çin tarafından istilaya maruz kalmaları kaçınılmaz olmuştur.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul izni alma gerekliliği yoktur. Etik kurul izni bulunmamaktadır.

Destek Beyanı

Araştırma herhangi bir kurum ve kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

Abduraimov, M. A. (1966). *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI Pervoy Polovine XIX Veka*. Cilt I, II. Taşkent: Izdatelstvo "Fan" UzSSR.

Abdurrahman Tali. (1959). *İstoriya Abulfeyz-Hana*. (Perevod s Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazatel Professora A. A. Semenova), Taşkent: Izdatelstvo Akademi Nauk UzSSR.

Alekseev, A. K. (2006). *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçi-neniya Bahr al-Asrar*. S. Peterbug: Izdatelstvo S. Peterburgskogo Universitata.

Zafername-i Hüsrevî: Şerh-i Hükümrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahadır Sultan bin Haydar (H. 1242–1277) Der Buhara ve Semerkand (1377). Menuçehr Setudeh (ed.), Tehran: Ayine-i Miras.

Barthold, V. V. (1998). 17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim. *Makaleler ve İncelemeler*. Cilt I. (Çev. A. İnan). Ankara: TTK.

Beneveni, F. (1986). *Poslannik Petra I. na Vostoke Posol'stvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718-1725 godah*. Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı Izdatelstvo "Nauka".

Bulduk, Üçler. (2006). Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi. Ankara: Berikan.

Burnes, Aleksander. (1834). *Travels into Bokhara; being the Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia*. Cilt II. London.

Çelik, Bilal. (2009). *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya: SAÜ SBE.

Demezov, P. I. ve I. V. Vitkeviç. (1983). *Zapiski o Buharskom Hanstve. (Glavnaya Redaktsiya Vostochnoi Litera-turı)*. Moskva: Izdatelstvo "Nauka".

Fazlullah b. Rûzbehan Huncî. (1341 h.ş.). *Mihmanname-yi Buhara (Tarih-i Padişah-ı Muhammed Şibani)*. Me-nuçehr Setudeh (ed.). Tehran: İntişarat-ı Bengah Tercüme ve Neşr-i Kitab.

Geiss, Paul G. (2003). *Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia: Communal Commitment and Political Order in Change*. Londra: Routledge Curzon Press.

Hafiz-i Taniş Buharî. (1983-1989). *Şeref-Nama-yi Şahi (Kniga Şahskoy Slavi)*. (Cilt. I-II). (Faksimile Rukopisi D 88, Perevod S Persidskogo, Vvedenie, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy). Moskva: Nauka.

Hoca Semender Tirmizî. (1971). *Dasturu'l-Mülûk (Nazidanie Gosudaryam)*. (Faksimile Stareyşey Rukopisi Pe-revod s Persidskogo, Predislovne, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy). Moskva: Izdatelstvo Nauka.

Howorth, Henry H. (1970). *History of the Mongols, from the 9th to the 19th Century*. Cilt II/II. Taipei: Ch'eng Wen Publishing Company.

İskender Beg Münşî, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*. Cilt I-II. (Çev. Ali Genceli) TTK, (Basılmamış Tercüme).

Khanikoff, Nikolai Vladimirovich. (1845). *Bokhara: Its Amir and Its People*. (İngilizceye çev. Baron Clement A. de Bode, J. Madden). London.

Lobiseviç, F. İ. (1900). *Postupatel'noe Dvijenie v Srednyuyu Aziyu v Torgovom i Diplomatıçesko-Voennom Ot-noşenii, Tipografiya Tovarişestva Obşetvennaya Pol'za*. S. Peterburg.

Meyendorf, B., A. (1870). *Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820*. (İngilizceye çev. E. F. Chapman). Calcutta: Foreign Department Press.

Mir Muhammed Emimi Buharî. (1957). *Ubeydulla-name*. (Perevod s Tadjikskogo s Primeçaniyami Çlena-Korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A. A. Semenova). Taşkent: İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR.

Mirza Abdu'l-Azim Sami. (1962). *Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*. (Izdanie Teksta, Predislovie, Prevod i Primeçaniya L. M. Epifanovoy). Moskva: Akademiya Nauk UzSSR.

Mirza Haydar Duğlat. (2006). *Tarih-i Reşidi*. (İngilizceye çev. E. Denison Ross, İngilizceden Türkçeye çev. Osman Karatay). İstanbul: Selenge.

Muhammed Salih. (1908). *Şeybani-name: Çagatayskiy Tekst*. (Posmertnoe İzdanie Prof. P. M. Melioranskogo). S. Peterburg.

Muhammed Yar bin Arab Katagan. (2006). *Musahhiru'l-Bilâd*. Nadire Celâlî (ed.). Tehran: Miras-ı Mektub.

Muhammed Yusuf Münşi. (1956). *Mukim-Hanskaya İstoriya*. (Perevod s Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazateli Professora A. A. Semenova). Taşkent: İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR.

Muin, Muhammed. (1375). *Ferheng-i Farsi*. Cilt II. Tehran: Müessese-i İntişarât-ı Emir Kebir.

Türkçe Sözlük. (1992). Cilt II. İstanbul.

Muminov, İ. M. (1969). *İstoriya Samarkanda v Dvuh Tomah*. Cilt I. İzdatelstvo "Fan" UzSSR.

Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç 1669 (1894). (Red. A. N. Truvorova, S. Peterburg: Arheografiçeskoy Kommissii), *Russkaya İstoriçeskaya Biblioteka*, 15, S. Peterburg: Arheografiçeskoy Kommissii.

Olufsen, O. (1911). *The Emir of Bokhara and His Country, Journeys and Studies in Bokhara*. London.

Özkan, Murat (2021). *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge.

Sobolef, Leonid Nikolaevich. (1876). *Latest History of the Khanates of Bokhara and Kokand*. (İngilizceye çev. P. Mosa). Calcutta: Foreign Department Press.

Suhareva, O. A. (1966). *Buhara: XI-Naçalo XV v. (Pozdnefeodal'nyy Gorod i Yego Naselenie)*. Moskva: İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturı.

Troitskaya, A. L. *Voennoe Delo v Buhare v Pervoy Polovine XIX veka*. Trudı Akademii Nauk Tadjikskoy SSR, XVII.

Vambery, A. *Buhara Yahut Maverünnehir Tarihi*. (Çev. Tahir Şakir Çağatay). TTK, (Basılmamış Tercüme).

Wolff, Joseph. (1845). *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845*. Cilt II. London.